

"Organisation for Economic Co-operation and Development. The OECD Guidelines for Multinational Enterprises. 2012". <http://www.oecd.org/daf/inv/mne/48004323.pdf>

Osovka, H. V., Yushkevych, O. O., and Zavadskyi, I. S. *Ekonomichnyi slovnyk* [Economic Dictionary]. Kyiv: Kondor, 2007.

"Practical overview of the linkages between ISO 26000:2010, Guidance on social responsibility and OECD Guidelines for Multinational Enterprises. 2017". http://iso26000.info/wp-content/uploads/2017/02/ISO-26000_and_OECD_Guidelines_MNE_PPO_v1.pdf

Paljug, K. "Giving Back: 4 Ways Your Company Can Do Good". Business News Daily. 2017. <https://www.businessnewsdaily.com/10184-social-responsibility-ways-to-give-back.html>

"The Giving Machine. Corporate Social Responsibility – A Simple Guide". <https://www.thegivingmachine.co.uk/corporate-social-responsibility-simple-guide/>

"United Nations Global Compact. The Ten Principles of the UN Global Compact". <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>

Voloskovets, N. Yu. "Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist pidprijemstv yak osnova innovatsiinoho rozvytku suchasnoi ekonomiky" [Corporate Social Responsibility of Enterprises as the Basis of the Innovative Development of the Contemporary Economy]. *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Seriya «Ekonomichni nauky»*, no. 17 (2010): 125-130.

Yakovenko, O. P. "Vyznachennia bazovykh katehori sotsialnoi vidpovidalnosti" [Determination of the Basic Categories of Social Responsibility]. *Biznes Inform*, no. 6 (2014): 13-18.

Yanevych, N. Ya. "Sotsialni investytsii: sutnist i klasyfikatsiia" [Social Investment: Nature and Classification]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» «Lohistyka»*, no. 690 (2010): 144-150.

Yarova, V. V. "Teoretyko-metodolohichni pidkhody do vyvchennia sotsialnoi vidpovidalnosti biznesu" [Theoretical and Methodological Approaches to Business Social Responsibility Study]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu im. V. V. Dokuchaieva. Seriya «Ekonomichni nauky»*, no. 5 (2013): 185-196.

УДК 330.1
JEL: O17; D70

ЗАХОДИ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ МАНІПУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИМИ НАСТРОЯМИ

©2019 АБРАМОВ Ф. В.

УДК 330.1
JEL: O17; D70

Абрамов Ф. В. Заходи з попередження маніпулювання суспільними настроями

Метою статті є визначення потенційних заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями та оцінка їх ефективності. Показано, що свобода слова та незалежність ЗМІ не лише не запобігають поширенню маніпулювання суспільними настроями, але й спрощують процес утворення умов, сприятливих для маніпулювання. Наведено потенційні заходи з попередження маніпулювання суспільними настроями, що можуть бути розділені на три основні групи: репресивні заходи, політика комплексного розв'язання загальної проблеми та заходи з підвищення освіченості суспільства. Проаналізовано ефективність зазначених заходів з попередження маніпулювання та перспективи їх застосування. Доведено, що репресивні заходи є найменш ефективними через їх неспроможність усунути можливості для маніпулювання та надзвичайну складність виявлення та доведення факту маніпулювання. Також виявлено, що у випадку, коли занепокоєння суспільства проблемою маніпулювання суспільними настроями досягає певного рівня, виникає ризик того, що такі репресивні заходи самі перетворюються на інструмент маніпулювання або на його початкових етапах. Показано, що заходи з підвищення освіченості суспільства є єдиною групою заходів, що спроможні усунути саму можливість створення сприятливих умов для маніпулювання суспільними настроями. Разом із тим встановлено, що основною перешкодою для застосування даної групи заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями є високий рівень витрат, що складаються з: безпосередніх витрат уряду з надання додаткових освітніх послуг; витрат здобувачів освіти на засвоєння додаткових курсів; транзакційних витрат примусу до дотримання вимог освітніх бюрократичних процедур і втрат економіки від неефективного використання робочої сили.

Ключові слова: маніпулювання, суспільні настрої, транзакційні витрати.

DOI:

Бібл.: 8.

Абрамов Федір Володимирович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри загальної економічної теорії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна)

E-mail: Abramov@kpi.kharkov.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4825-3974>

УДК 330.1
JEL: O17; D70

UDC 330.1
JEL: O17; D70

Абрамов Ф. В. Меры по предупреждению манипулирования общественными настроениями

Целью статьи является выявление потенциальных мер по предупреждению манипулирования общественными настроениями и оценка их эффективности. Показано, что свобода слова и независимость СМИ не только не предупреждают распространение манипулирования общественными настроениями, но и упрощают процесс образования условий, благоприятных для манипулирования. Приведены потенциальные меры по предупреждению манипулирования общественными настроениями, которые могут быть разделены на три основные группы: репрессивные меры, политика комплексного разрешения об-

Abramov F. V. Measures to Prevent Manipulation with Public Sentiments

The article is aimed at identifying potential measures to prevent manipulation with public sentiments and evaluating their possible efficiency. It is shown that freedom of speech and independence of the media not only do not prevent the spread of manipulation of public sentiment, but also simplify the process of creating conditions conducive to manipulation. Potential measures to prevent manipulation with public sentiments are provided, which can be divided into three main groups: repressive measures, a policy of

щей проблеми і заходи по підвищенню освітності суспільства. Проаналізовано ефективність зазначених заходів по попередженню маніпулювання і перспективи їх застосування. Доведено, що репресивні заходи є найменш ефективною групою заходів через їх неможливість усунути можливості для маніпулювання і надзвичайної складності виявлення і доведення факта маніпулювання. Також виявлено, що в разі, коли турбота суспільства про маніпулювання досягає певного рівня, виникає ризик того, що такі репресивні заходи самі перетворюються в інструмент маніпулювання. Встановлено, що політика комплексного розв'язання загальної проблеми є ефективною тільки в разі її застосування на початку маніпулювання або на його початкових етапах. Показано, що заходи по підвищенню освітності суспільства є єдиною групою заходів, які здатні усунути саму можливість створення сприятливих умов для маніпулювання суспільними настроями. Разом з тим встановлено, що основною перешкодою для застосування цієї групи заходів по попередженню маніпулювання суспільними настроями є високий рівень витрат, які складаються з: безпосередніх витрат уряду на надання додаткових освітніх послуг; витрат на отримання освітніх послуг для отримання додаткових курсів; транзакційних витрат примусу до виконання вимог освітніх бюрократических процедур і витрат економіки від неефективного використання робочої сили.

Ключові слова: маніпулювання, суспільні настрої, транзакційні витрати.

Бібл.: 8.

Абрамов Федор Володимирович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри загальної економічної теорії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (ул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна)

E-mail: Abramov@kpi.kharkov.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4825-3974>

comprehensive resolution of a common problem, and measures to improve the overall erudition of society. The efficiency of the mentioned measures to prevent manipulation and the prospects for their application are analyzed. Repressive measures have been shown to be the least efficient group of measures because of their inability to eliminate the potential for manipulation and the extreme complexity of detecting and proving a fact of manipulation. It is also identified that when the society's concern about the manipulation of public sentiments reaches a certain level, there is a risk that such repressive measures themselves become an instrument of manipulation. It is determined that a policy of comprehensive resolution of a common problem is efficient only if it is applied before the manipulation or in its initial stages. It is displayed that measures to improve the overall erudition of society are the only group of measures that can eliminate the very possibility of creating favorable conditions for manipulation with public sentiments. It is determined, however, that the main obstacle to use of this group of measures to prevent manipulation with public sentiments is the high level of costs, which consist of: the direct costs of the Government providing additional educational services; the costs to recipients of educational services to take additional courses; transactional costs arising from coercion to comply with the requirements of educational bureaucratic procedures, and the costs of the economy arising from inefficient use of the labor force.

Keywords: manipulation, public sentiment, transaction costs.

Bibl.: 8.

Abramov Fedir V. – PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Economic Theory, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (2 Kyrpychova Str., Kharkiv, 61002, Ukraine)

E-mail: Abramov@kpi.kharkov.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4825-3974>

Свобода слова, незалежність ЗМІ та поширення сучасних засобів комунікації відкриває суспільству надзвичайно широкі можливості для виявлення, висвітлення та обговорення будь-яких тем, що є незручними для уряду, бізнесу та інших зацікавлених груп. Проте та ж сама свобода слова відкриває й широкі можливості для такого небезпечного явища, як маніпулювання суспільними настроями.

Незалежно від мети, що переслідується гравцями-маніпуляторами, поширення практики маніпулювання суспільними настроями призводить до надмірного загострення уваги населення до окремих проблем і переоцінки ступеня їх безпеки, що, своєю чергою, призводить до неефективного використання ресурсів, негативно позначається на якості як формальних, так і неформальних правил і обумовлює їх високу стабільність [1]. З огляду на це можна впевнено стверджувати, що пошук потенційних заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями є однією з найбільш актуальних проблем сьогодення.

Тісний зв'язок між ефективністю формальних і неформальних правил і різноманітними аспектами економічного та суспільного життя підтверджується роботами багатьох дослідників [2–7]. Проте, незважаючи на пильну увагу дослідників до якості формальних і неформальних правил і їх впливу на соціально-економічний розвиток, визначення заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями, як і сама проблема маніпулювання, залишається поза увагою дослідників.

Метою статті є визначення потенційних заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями та оцінка їх ефективності.

Перед тим, як переходити до огляду можливих заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями, необхідно зауважити, що свобода слова та незалежність ЗМІ не лише запобігають маніпулюванню суспільними настроями, але й, навпаки, сприяють поширенню цього явища.

Здавалося б, свобода слова та незалежні ЗМІ мають стати надійним захистом проти маніпулювання суспільними настроями, проте підступність маніпулювання суспільними настроями як раз і полягає в тому, що у випадку свободи слова гравці-маніпулятори несуть значно нижчі витрати від маніпулювання порівняно з випадком тоталітарного режиму та підконтрольних ЗМІ, а спектр можливих маніпуляцій значно ширше.

І хоча, у деяких випадках, тоталітарні режими можуть ефективно маніпулювати суспільними настроями, для решти гравців умови для маніпулювання не надто сприятливі. Так, для великих гравців та гравців-опортуністів можливості створювати умови, сприятливі для маніпулювання, суттєво обмежені, бо загострювати увагу суспільства можна лише на тих проблемах, що схвалені владою або не підривають її авторитет. Відповідно й для дрібних гравців можливості маніпулювання обмежені тим невеликим колом

проблем, увагу до яких було загострено урядом або невеликою кількістю обережних великих гравців.

У випадку ж свободи слова та незалежності ЗМІ відсутність заборонених для обговорення тем значно полегшує процес маніпулювання великим гравцям і гравцям-опортуністам, дозволяючи експлуатувати будь-яку проблему, що непокоїть суспільство та є зручною для маніпулятора. Розмаїття проблем, до яких прикута увага суспільства, своєю чергою, полегшує маніпулювання суспільною думкою і дрібним гравцям. Також слід підкреслити, що на сьогодні уряд жодної країни не має будь-якої програми протидії маніпулюванню суспільними настроями та не застосовує, принаймні свідомо, будь-яких антиманіпуляційних заходів. Тому всі заходи, що будуть розглянуті далі, є потенційними, теоретично можливими діями з попередження маніпулювання суспільними настроями.

Усі потенційні заходи з попередження маніпулювання суспільними настроями можна розділити на такі групи:

- ✦ репресивні заходи;
- ✦ політика комплексного розв'язання загальної проблеми;
- ✦ заходи з підвищення освіченості суспільства.

Репресивні заходи. Дана група об'єднує всі заходи, що передбачають накладання штрафних санкцій за маніпулювання суспільними настроями, як-то: безпідставні обвинувачення дрібними гравцями своїх конкурентів, поширення великими гравцями неправдивої інформації для створення сприятливих для маніпулювання умов чи виконання інституційними «кілерами» замовлення великих гравців.

Крім таких очевидних недоліків, як значні витрати на утримання спеціалізованих державних структур, що уповноважені виявляти факти маніпулювання суспільними настроями, репресивні заходи з попередження маніпулювання мають й інші суттєві недоліки.

По-перше, можливості спеціалізованих державних структур застосувати санкції за маніпулювання суспільними настроями суттєво обмежені через надзвичайну складність виявлення та доведення факту маніпулювання.

Наприклад, якщо керівництво окремого хімічного підприємства профінансувало дослідження, що показали відсутність шкідливого впливу на навколишнє середовище його викидів, то сам по собі факт фінансування подібних досліджень ще не доводить наявності маніпулювання суспільними настроями. Так, з одного боку, керівництво даного підприємства може насправді перейматися проблемами навколишнього середовища, з іншого ж боку, фінансування подібних досліджень може бути спробою маніпулювання суспільними настроями за допомогою сфальсифікованих результатів дослідження, купівля яких

приховується як фінансова допомога незалежним дослідникам. Більше того, навіть якщо маніпулювання суспільними настроями мало місце, то ініціатором маніпулювання може виступати не керівництво підприємства, а гравці-опортуністи, які працюють у дослідницькому центрі, що виконує дане дослідження, та побоюються припинення фінансування, якщо результати дослідження розчарують замовників.

Тому, через відсутність однозначних ознак маніпулювання суспільними настроями, відповідні репресивні структури повинні мати у своєму складі потужні аналітичні відділи, або ж мають бути створені окремі незалежні аналітичні структури, що ще більше підвищить витрати на реалізацію репресивних заходів, не гарантуючи суттєвого підвищення відсотка виявлених і доведених фактів маніпулювання.

По-друге, незважаючи на те, що суворі штрафні санкції можуть змусити певну частку гравців-маніпуляторів відмовитися від своїх намірів, репресивні заходи не усувають ані мотивів, ані можливостей для маніпулювання суспільними настроями.

Очевидно, що гравець-маніпулятор відмовиться від своїх намірів лише в тому випадку, якщо розмір очікуваний штрафних санкцій перевищуватиме очікувані переваги від маніпулювання. Тому для того, щоб репресивні заходи з попередження маніпулювання мали хоч якийсь ефект, мають бути підвищені або імовірність виявлення фактів маніпулювання, що, вочевидь, призводитиме до зростання витрат на утримання репресивних і аналітичних структур, або розмір штрафних санкцій.

Проте поєднання низької імовірності викриття факту маніпулювання з високим рівнем штрафних санкцій створює небезпеку поширення іншого небезпечного явища — корупції. Адаже в умовах, коли практика маніпулювання є поширеною і контролюючі структури не встигають перевірити всіх потенційних гравців-маніпуляторів, для чиновників з контролюючих структур відкривається можливість виконувати «замовні» перевірки, а складність доведення наявності маніпулювання чи його відсутності дозволяє чиновникам з контролюючих структур безкарно висувати безпідставні обвинувачення.

По-третє, після створення відповідних контролюючих структур вони стають центром уваги суспільства та ЗМІ, що створює сприятливе середовище для гравців-опортуністів, та як наслідок — ведуть до надмірного занепокоєння суспільства даною проблемою. Якщо ж занепокоєння суспільства проблемою досягне певного рівня, виникає ризик того, що репресивні заходи боротьби з маніпулюванням суспільними настроями самі перетворяться на інструмент маніпулювання.

Наприклад, якщо проблема, що є предметом маніпулювання суспільними настроями, не знаходиться в центрі уваги населення, то переконати суспільство

в тому, що хімічне підприємство профінансувало певні екологічні дослідження з метою введення в оману населення, буде достатньо складним завданням. Натомість ситуація кардинально змінюється, коли ступінь занепокоєння суспільства проблемою досягає критичного рівня. У цих умовах будь-яка спроба фінансування екологічних досліджень даним підприємством буде сприйнята суспільством як намагання виправдати власні дії або ж очорнити дії конкурентів, що створює для останніх сприятливі умови для маніпулювання суспільними настроями та нечесної конкуренції.

Таким чином, репресивні заходи є найменш дієвим заходом з попередження маніпулювання суспільними настроями. Основними причинами їх неефективності є неспроможність усунути можливість маніпулювання суспільними настроями та високий рівень витрат утримання репресивних і аналітичних структур. Крім того, у деяких випадках, репресивні заходи можуть бути самі використані для маніпулювання суспільними настроями чи стати джерелом поширення корупції.

Політика комплексного розв'язання загальної проблеми. Більшість з тих проблем, що сьогодні найбільше непокоять суспільство, є комплексними. Тобто ті окремі проблеми, що привертають увагу суспільства, насправді є лише складовими частинами інших, значно більших загальних проблем, кожна з яких складається з декількох взаємопов'язаних проблем. Це означає, що розв'язання окремої із взаємопов'язаних проблем неможливо без розв'язання загальної проблеми, тобто розв'язання всіх взаємопов'язаних проблем, що її утворюють. Натомість, намагання розв'язати часткову проблему, ігноруючи решту взаємопов'язаних проблем, не лише приречене на поразку, але й створює умови, сприятливі для маніпулювання суспільними настроями. Існує безліч прикладів на перший погляд незалежних проблем, що насправді є лише складовими частинами інших, більш загальних проблем, а саме: стан автодоріг, захист прав тварин, корупція, гендерні питання тощо.

Загострення суспільної уваги до часткової проблеми може бути використано для маніпулювання суспільними настроями, так само як і суспільне занепокоєння будь-якою іншою проблемою. І, з точки зору гравців-маніпуляторів, немає жодної різниці між експлуатацією занепокоєння суспільства незалежною проблемою та експлуатацією занепокоєння однією із взаємопов'язаних проблем.

Основна відмінність між експлуатацією незалежної проблеми та однієї із взаємопов'язаних проблем полягає в системі стимулів, якими керується та частина населення, що занепокоєна частковою проблемою. Зазвичай, гравці-маніпулятори концентрують увагу суспільства лише на тих складових загальної проблеми, що обіцяють певні переваги для групи

занепокоєння, яка складає питому частку населення країни, ретельно оминаючи ті взаємопов'язані проблеми, що несуть додаткові витрати для групи занепокоєння. Слід також наголосити, що зазначена асиметрія уваги суспільства обумовлена не стільки діями гравців-маніпуляторів, скільки звичками самого суспільства. Наприклад, поганий стан автошляхів турбує багатьох осіб: від власників приватних легкових автомобілів до водіїв вантажівок. Проте стан автошляхів – це лише складова більш загальної транспортної проблеми, решта складових якої суспільством ігнорується. Так, власники приватних автомобілів, безумовно, бажали б, щоб автошляхи були європейської якості, але більшість з них вважають за прийнятне кидати свої авто, де заманеться: хоч на тротуарі, хоч на пішохідному переході. Так само і водії вантажівок, для яких якісь доріг – не лише питання зручності, але й взагалі можливість продовжувати свою справу, подекуди вважають прийнятним проїхати по щойно відремонтованій дорозі зі значним перевантаженням. Подібна ситуація спостерігатиметься й у випадку інших взаємопов'язаних проблем.

Отже, концентрація лише на одній із взаємопов'язаних проблем та одночасне ігнорування інших призводить до того, що суспільство недооцінює розмір всіх витрат, пов'язаних з усуненням часткової проблеми. Члени ж групи занепокоєння фактично намагаються перекласти витрати, пов'язані з розв'язанням часткової проблеми, на інших у вигляді додаткової статті в бюджеті, або ж у вигляді незручностей для інших членів суспільства.

На початкових етапах для запобігання маніпулюванню взаємопов'язаними проблемами можна вдатися до політики комплексного розв'язання загальної проблеми. Пов'язуючи розв'язання часткової проблеми, що знаходиться в центрі уваги групи занепокоєння, з рештою взаємопов'язаних проблем, уряд чи парламент змушують групу занепокоєння нести всі витрати, пов'язані з розв'язанням часткової проблеми. Таким чином, політика комплексного розв'язання загальної проблеми дозволяє перенести увагу суспільства з часткової на загальну проблему, а групу занепокоєння змушує більш адекватно оцінювати очікувані переваги та витрати, пов'язані з розв'язанням часткової проблеми.

Якщо знову повернутися до прикладу зі станом автошляхів, то запровадження одночасно з ремонтом автошляхів таких заходів, як підвищення штрафів за порушення правил паркування, заборона на в'їзд до центру міста та інших заходів змусить багатьох відмовитися від власного автотранспорту, що, своєю чергою, зменшить навантаження на автошляхи та витрати суспільства на їх утримання.

Слід також зауважити, що політика комплексного розв'язання взаємопов'язаних проблем буде ефективною лише в тому випадку, якщо вона засто-

совується до початку маніпулювання відповідною частковою проблемою або ж на початкових етапах маніпулювання.

Підвищення освіченості суспільства – остання з визначених нами груп потенційних заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями. Основною перевагою даної групи заходів є те, що, на відміну від вищезгаданих, підвищення освіченості суспільства бореться не з наслідками маніпулювання суспільними настроями, а усуває саму можливість маніпулювання. Так, якщо неосвічене населення охоче віритиме в будь-яку новину, що начебто викриває чергову небезпеку для суспільства, як-то: небезпека щеплень чи загроза «чорної» трансплантології, то зі зростанням освітнього рівня населення все менше віритиме вигадкам і вимагатиме від журналістів та опортуністів від науки не лише «викриттів», але й доказів щодо наведених «фактів», що суттєво ускладнить процес маніпулювання [8].

Проте застосування даної групи потенційних заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями обмежується високим рівнем витрат.

Загальні витрати на підвищення освіченості суспільства складатимуться з чотирьох складових:

- ✦ безпосередніх витрат уряду з надання додаткових освітніх послуг;
- ✦ витрат здобувачів на засвоєння додаткових курсів;
- ✦ трансакційних витрат примусу до дотримання вимог освітніх бюрократичних процедур;
- ✦ витрат економіки від неефективного використання робочої сили.

Найбільш очевидною складовою загальних витрат на підвищення освіченості суспільства є безпосередні витрати уряду з надання додаткових освітніх послуг. Проте для оцінки ефективності даного заходу з попередження маніпулювання суспільними настроями більш важливими є три інші складові. Так, розглядаючи структуру витрат на підвищення освіченості суспільства, необхідно обов'язково враховувати те, що крім уряду, який несе безпосередні витрати з надання додаткових освітніх послуг, додаткові витрати відчують також і здобувачі освіти.

Дійсно, процес навчання вимагає від здобувача як часу, так і зусиль для засвоєння навчального матеріалу; і витрати на навчання складатимуться не лише з тієї суми, що необхідно сплатити за навчання, але й з тих зусиль, що необхідно докласти здобувачу для проходження курсу. Тому, навіть якщо держава братиме на себе оплату додаткових освітніх послуг, витрати здобувачів зростуть через додаткові час і зусилля, що необхідні для засвоєння додаткових курсів. Відповідно, незалежно від того, який тип попиту домінує на ринку освітніх послуг (безпосередній чи побічний), майбутній дохід та перспективи кар'єрного зростання здобувачів освіти не залежатимуть від

того, наскільки якісно ними були засвоєні курси з додаткових освітніх дисциплін. Тому як здобувачі, що пред'являють безпосередній попит на вищу освіту, так і ті, хто пред'являє побічний попит, будуть розглядати проходження курсів з додаткових освітніх дисциплін виключно як зайві бюрократичні процедури та намагатимуться докласти як можна менше часу та зусиль для їх засвоєння.

З іншого боку, керівництво навчальних закладів, що зацікавлено у збільшенні кількості здобувачів освіти, не надто перейматиметься цією проблемою, оскільки роботодавці звертатимуть увагу виключно на якість професійної підготовки майбутніх працівників, і репутація навчального закладу не страждатиме, якщо його випускниками будуть погано засвоєні додаткові освітні дисципліни. Отже, для того, щоб проходження додаткових освітніх курсів не перетворювалося на формальність, мають бути створені окремі механізми контролю за засвоєнням додаткових курсів та примусу. Тобто уряду додатково доведеться нести трансакційні витрати на примус до дотримання вимог освітніх бюрократичних процедур.

Остання складова загальних витрат на підвищення освіченості суспільства – втрати економіки від неефективного використання робочої сили – виникатиме у випадку, якщо створені механізми примусу та контролю за засвоєнням додаткових курсів дозволять досягти мети, підвищуючи витрати здобувачів на засвоєння додаткових курсів. Високий рівень витрат засвоєння додаткових курсів змусить певну частку здобувачів освіти зупинити навчання на нижчому рівні, ніж у випадку відсутності додаткових курсів, та зайнятися менш кваліфікованою та менш продуктивною працею.

З огляду на вищезазначене, можна впевнено стверджувати, що, незважаючи на значну ефективність розглянутого заходу, високий рівень витрат на додаткові освітні послуги та трансакційних витрат примусу до дотримання вимог освітніх бюрократичних процедур утримуватимуть уряд від застосування підвищення рівня освіченості суспільства для запобігання маніпулювання суспільними настроями. Або ж спонукатиме до його обмеженого застосування, що усуне лише незначну частку найпримітивніших методів маніпулювання. Відповідно, підвищення освітнього рівня суспільства, як засіб попередження маніпулювання суспільними настроями, матиме надто обмежене коло для застосування.

ВИСНОВКИ

Маніпулювання суспільними настроями є малопомітним, але надзвичайно небезпечним явищем, що може призвести до зменшення ефективності як формальних, так і неформальних правил, що потребує пошуку дієвих заходів з попередження маніпулювання суспільними настроями. Для попередження маніпу-

лювання можуть бути застосовані: репресивні заходи; політика комплексного розв'язання загальної проблеми; заходи з підвищення освіченості суспільства.

Репресивні заходи попередження маніпулювання суспільними настроями – найменш ефективний з розглянутих заходів, що пояснюється їх цілковитою неспроможністю усунути можливості для маніпулювання, високим рівнем витрат утримання репресивних і аналітичних структур і потенційною можливістю самим перетворитися на джерело корупції та маніпулювання суспільними настроями.

Політика комплексного розв'язання загальної проблеми змушує групу занепокоєння нести всі витрати, пов'язані з розв'язанням часткової проблеми, та більш адекватно оцінювати очікувані переваги та витрати, з цим пов'язані. Проте застосування даної політики можливе виключно до початку маніпулювання або ж на його початкових етапах, що суттєво обмежує коло застосування даної групи заходів.

Єдиним заходом, що усуває безпосередньо можливість створення сприятливих умов для маніпулювання суспільними настроями, – це заходи з підвищення освіченості суспільства. Але, незважаючи на свою високу ефективність у попередженні маніпулювання суспільними настроями, заходи з підвищення освіченості суспільства мають найменші перспективи для застосування, що обумовлюється надзвичайно високим рівнем витрат. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Абрамов Ф. В.** Маніпулювання суспільними настроями як чинник неефективності неформальних правил. *Бізнес Інформ*. 2018. № 11. С. 8–13.
2. **Chappell L., Waylen G.** Gender and the Hidden Life of Institutions. *Public Administration*. 2013. Vol. 91. No. 3. P. 599–615.
3. **Christiansen J. K., Varnes C. J.** Formal Rules in Product Development: Sensemaking of Structured Approaches. *Journal of Product Innovation Management*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 502–519.
4. **Duffield J.** What Are International Institutions? *International Studies Review*. 2007. Vol. 9. No. 1. P. 1–22.
5. **Keig D. L., Brouthers L. E., Marshall V. B.** Formal and Informal Corruption Environments and Multinational Enterprise Social Irresponsibility. *Journal of Management Studies*. 2015. Vol. 52. No. 1. P. 89–116.
6. **Liebert S.** The Role of Informal Institutions in U. S. Immigration Policy: The Case of Illegal Labor Migration from Kyrgyzstan. *Public Administration Review*. 2010. Vol. 70. No. 3. P. 390–400.
7. **Puffer S. M., McCarthy D. J., Boisot M.** Entrepreneurship in Russia and China: The Impact of Formal Institutional Voids. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2010. Vol. 34. No. 3. P. 441–467.
8. **Абрамов Ф. В.** Неосвіченість суспільства як фактор поширення маніпулювання суспільними настроями. *Бізнес Інформ*. 2019. № 6. С. 8–12.

REFERENCES

- Abramov, F. V. "Manipuliuvannia suspilnymy nastroiamy yak chynnyk neefektyvnosti neformalnykh pravyl" [Manipulating the Public Moods as a Factor in the Inefficiency of Informal Rules]. *Biznes Inform*, no. 11 (2018): 8-13.
- Abramov, F. V. "Neosvichenist suspilstva yak faktor poshyrennia manipuliuvannia suspilnymy nastroiamy" [The Society's Lack of Education as a Factor in the Spread of Manipulation with Public Sentiment]. *Biznes Inform*, no. 6 (2019): 8-12.
- Chappell, L., and Waylen, G. "Gender and the Hidden Life of Institutions". *Public Administration*, vol. 91, no. 3 (2013): 599-615.
- Christiansen, J. K., and Varnes, C. J. "Formal Rules in Product Development: Sensemaking of Structured Approaches". *Journal of Product Innovation Management*, vol. 26, no. 5 (2009): 502-519.
- Duffield, J. "What Are International Institutions?" *International Studies Review*, vol. 9, no. 1 (2007): 1-22.
- Keig, D. L., Brouthers, L. E., and Marshall, V. B. "Formal and Informal Corruption Environments and Multinational Enterprise Social Irresponsibility". *Journal of Management Studies*, vol. 52, no. 1 (2015): 89-116.
- Liebert, S. "The Role of Informal Institutions in U. S. Immigration Policy: The Case of Illegal Labor Migration from Kyrgyzstan". *Public Administration Review*, vol. 70, no. 3 (2010): 390-400.
- Puffer, S. M., McCarthy, D. J., and Boisot, M. "Entrepreneurship in Russia and China: The Impact of Formal Institutional Voids". *Entrepreneurship Theory and Practice*, vol. 34, no. 3 (2010): 441-467.